

Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Ιστορικο-θεωρητικά ζητήματα

Θανάσης Αλεξίου*

Περίληψη

Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ο τύπος της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, δεν επέτρεψαν τη γενίκευση της μισθωτής εργασίας και την προλεταριοποίηση του πληθυσμού, παράγοντας που θα καθιστούσε, μαζί με τη μετάβαση σε φορντικές-τεϊλορικές συνθήκες παραγωγής, αναγκαία την εμπέδωση ενός κράτους πρόνοιας. Η ανάληψη από το κράτος των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας αναπτύσσεται μέσα από την απώθηση αλλά και τη διατήρηση αυτοπαραγωγικών συστημάτων, ενώ, όταν διευρύνεται η μισθωτοποίηση και διαμορφώνεται μια πλατειά βάση μισθωτών εργαζομένων, τίθεται και το ζήτημα νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας (μετά το 1974, κυρίως όμως στη δεκαετία του '80) μέσα από μέτρα κοινωνικής πολιτικής (μερική κοινωνικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής).

1. Εισαγωγικά

Στο άρθρο μας αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε όψεις της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ο τύπος της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η δομή της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, διαμορφώνουν όπως είναι φυσικό, ένα άλλο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο με μια διαφορετική ενσωματωτική δυναμική, καθώς το κράτος μοιράζεται για μεγάλο διάστημα με κοινοτιστικά μορφώματα την

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ευθύνη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και της συνολικής κοινωνίας.

Πρώτα θα ορίσουμε συνοπτικά το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και τη σχέση της με την κοινωνική πολιτική και μετά θα εξετάσουμε πως εκτυλίσσεται το εγχείρημα του κράτους να απωθήσει αυτά τα μορφώματα και να αποκτήσει τον έλεγχο επί των κοινωνικών συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνίας, εμφανιζόμενο ως υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής. Θέτοντας μ' αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα, επιχειρούμε να απαντήσουμε σε δύο βασικά ερωτήματα: α) πως και πότε το κράτος αναδείχτηκε στο πλαίσιο των μετασχηματισμών της κεφαλαιακής συσσώρευσης, σε κυρίαρχο ρυθμιστή των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας και β) εάν υπήρξε ένας θεσμικός διαχωρισμός μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου που να επιτρέπει στην κοινωνική πολιτική να λειτουργήσει αναδιανεμητικά (σε επίπεδο εισοδημάτων και πόρων) και να διαμορφώσει μια άλλη σχέση αντιπροσώπευσης/νομιμοποίησης στην κοινωνία.

2. Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η αναγκαιότητα ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μετάβασης στον καπιταλισμό στην Ελλάδα είναι ότι η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό όχι ενάντια αλλά μαζί με τη διαδικασία της απλής αναπαραγωγής, τη συντήρηση δηλαδή και ανάπτυξη της μικροεμπορευματικής παραγωγής και της οικογενειακής γεωργίας¹, με άμεση συνέπεια η εξαρτημένη εργασία να αποτελείσει μεν την αποκλειστική βάση επιβίωσης για ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, όχι όμως για το μεγαλύτερο μέρος, το οποίο συνέχιζε να (αυτο)απασχολείται στις μικρές οικογενειακές μονάδες των αστικών κέντρων και του αγροτικού χώρου².

Μολονότι καπιταλιστικές δομές παραγωγής εμποδώνονται τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής γίνεται κυρίαρχος μετά το 1922³. Η εκβιομηχάνιση αυτής της περιόδου υπήρξε ραγδαία και άλλαξε το κοινωνικό τοπίο, καθώς εμφανίστηκαν νέες κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά

στρώματα, αυτή ωστόσο εξελίχθηκε περισσότερο ως μεγέθυνση και όχι ως δυναμική ανάπτυξη με ποιοτικά χαρακτηριστικά⁴. Η ύπαρξη φτηνής και άφθονης εργατικής δύναμης (πρόσφυγες, γυναικεία εργασία κ.ά.)⁵ λειτούργησε ανασταλτικά για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής δομής⁶. Η απουσία ισχυρών συνδικάτων που θα καθιστούσαν ανελαστική την αγορά εργασίας, επέτεινε περισσότερο αυτήν την κατάσταση, ενώ απέτρεπε και μια μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας⁷. Ο καταμερισμός εργασίας οργανωνόταν παραδοσιακά και το επίπεδο οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ήταν επίσης χαμηλό⁸. Η εκτατική εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης σήμαινε χαμηλά ημερομίσθια⁹, γεγονός που δεν επέτρεπε στο μισθό να λειτουργήσει και ως παράγοντας αναζωπύρωσης της ζήτησης¹⁰, όπως συμβαίνει στο φορντικό πρότυπο (εσωτερική αγορά/μαζική παραγωγή).

Η εκβιομηχάνιση πάλι των δεκαετιών του '50 και '60 οδηγεί μεν στον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής βάσης αλλά καθώς η χώρα βρίσκεται πιο κοντά στον παλιό διεθνή καταμερισμό εργασίας με ειδίκευση στην παραγωγή και εξαγωγή πρωτογενών προϊόντων, η εξάπλωση του «περιφερειακού φορντισμού» και πρωτογενών μορφών τειλορισμού¹¹, στο βαθμό που εμφανίζεται, αφορά συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους (ηλεκτροχημική βιομηχανία, κατασκευαστικός κλάδος). Η διακλαδική ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι επίσης χαμηλή.

Η μορφή αυτής της εκβιομηχάνισης, δεν καταστρέφει, λοιπόν, πλήρως τις δομές αυτάρκειας του πληθυσμού ούτε στον αστικό χώρο πολύ δε περισσότερο στον αγροτικό χώρο. Η οικονομία της αυτοκατανάλωσης και της "οικογενειακής οικονομίας" του πληθυσμού της υπαίθρου (family economy) υποχώρησε στην Ελλάδα μόνο εν μέρει, ενώ η μετάβαση προς μια "οικογενειακή οικονομία", με επίκεντρο τους μισθούς (family wage economy)¹² γίνεται καθυστερημένα και στο βαθμό που αυτό συμβαίνει, γίνεται αποσπασματικά, προσλαμβάνοντας συχνά τη μορφή της πολυαπασχόλησης. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου οφείλεται περισσότερο σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η μετανάστευση και λιγότερο στην κοινωνική διαφοροποίηση του αγροτικού χώρου που θα διαμόρφωνε ενδεχομένως συνθήκες μαζικής εξόδου του πληθυσμού.

Μια άλλη κατάσταση φαίνεται να διαμορφώνεται στη δεκαετία του 1960, όταν η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και η εκβιομηχάνιση αυτής της περιόδου καταστρέφουν παραδοσιακές μορφές απασχόλησης, αναδεικνύοντας την εξαρτημένη εργασία σε κυρίαρχη πηγή επιβίωσης του πληθυσμού. Παρόλα αυτά είμα-

στε πολύ μακριά από την εμπέδωση ενός συστήματος μονοπωλιακής ρύθμισης της μισθωτής εργασίας, πόσο μάλλον όταν τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνέβαλαν όχι μόνο στη διατήρηση αυτών των δικτύων αλλά και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στον αγροτικό χώρο. Από την άλλη, η αποβιομηχανοποίηση της δεκαετίας του '80 και η μείωση της συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (17,9% το 1985 έναντι 20,2% το 1974)¹³ σχετικοποιεί το αίτημα για κοινωνικοποίηση των δαπανών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Γενικά, μπορεί να πει κανείς πως το ελληνικό κράτος δεν επεδίωκε οπωσδήποτε μια αλλαγή της κοινωνικής του βάσης (μικροϊδιοκτήτες, μικροαστικά στρώματα) που νομιμοποιούσε τις υφιστάμενες πολιτικές σχέσεις προς την κατεύθυνση της μαζικής αγροτικής εξόδου και προλεταριοποίησης του πληθυσμού. Βεβαίως, ο αστικο-δημοκρατικός χαρακτήρας του κράτους που προέκυψε από την εθνική επανάσταση του 1821 ευνοούσε τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και την κυριαρχία της μικροϊδιοκτητικής αγροτικής μονάδας, γεγονός που δέσμευε τις εργατικές εφεδρείες στη γη, αποθαρρύνοντας την αγροτική έξοδο και το σχηματισμό ενός αστικού προλεταριάτου¹⁴.

Οι παράγοντες αυτοί θα διαμόρφωναν ενδεχομένως, σταδιακά, συνθήκες μονοπωλιακής ρύθμισης της μισθωτής εργασίας και συλλογικής κατανάλωσης, όπως έδειξε η ευρωπαϊκή εμπειρία, παράγοντες που θα ευνοούσαν με τη σειρά τους την ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας. Το ελληνικό κράτος υποστήριξε μαζικά τη μικρή ιδιοκτησία, όταν απειλήθηκε η αναπαραγωγή της¹⁵ αλλά και άφησε ανέπαφη τη μικρή παραγωγή. Ως γνωστό, η μικρή παραγωγή βασίζεται στην οικογενειακή εργασία και συνιστά ένα σύστημα οικογενειακής οικονομίας με αναπαραγωγικές δραστηριότητες και μ' ένα δικό της βιωματικό χώρο. Το γεγονός αυτό της επιτρέπει να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή των μελών της αλλά επιτρέπει και στο κράτος, από την "ευνοϊκή" μεταχείριση του οποίου εξαρτάται, να αντλεί —ανάλογα με την περίπτωση— διαθέσιμη και φτηνή εργατική δύναμη. Παρόλο που η οικογενειακή μορφή παραγωγής δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εντούτοις ασκεί σημαντικές λειτουργίες στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σημαντικότερη είναι ότι μπορούν να επιβιώνουν και μάλιστα με το μικρότερο κόστος, συστήματα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, η συντήρηση των οποίων, και σε συνθήκες μερικής κοινωνικοποίησης της μισθωτής εργασίας, όπως συμβαίνει σε χώρες σαν την Ελλάδα, κρί-

νεται από το κράτος ασύμφορη. Μ' αυτόν τον τρόπο η διαχείριση της αναπαραγωγής του αγροτικού χώρου και εκείνου της μικρής παραγωγής πέρασε ουσιαστικά στα χέρια του κράτους, χωρίς το κράτος να χρειάζεται να δαπανά ιδιαίτερα ποσά γι' αυτό. Εφόσον το κράτος ήλεγχε τις συνθήκες αναπαραγωγής της οικογενειακής οικονομίας, ήταν σε θέση να ρυθμίζει και την προσφορά της εργατικής δύναμης. Η οικογένεια μπορούσε να προσφέρει σε περιόδους έλλειψης εργατικής δύναμης τις αναγκαίες ποσότητες εξαρτημένης και απασχολούμενης εργασίας ανεξάρτητα από το κόστος αναπαραγωγής της που ανάλογα με τη συγκυρία μπορεί και να ελαχιστοποιηθεί, ενώ σε περιόδους υπερπροσφοράς εργατικής δύναμης μείωνε τις διαθέσιμες ποσότητες. Μάλιστα οι χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων που επιβάλλονταν έμμεσα από το εξωοικονομικό σύστημα καθιέρωσης των τιμών, μέτρο που έθετε ουσιαστικά εκτός λειτουργίας τους μηχανισμούς της αγοράς (προσφορά και ζήτηση), διαμόρφωναν και χαμηλά κόστη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης¹⁶.

Η ανάγκη σε εργατική δύναμη που συνοδεύει το κύμα εκβιομηχάνισης στη δεκαετία του '60, οδηγεί σε μια ραγδαία εμπορευματοποίηση των εισροών (μέσα αγροτικής παραγωγής), παράγοντας που οδηγεί με τη σειρά του στην απώθηση της χωρικής αυτόταρκους μονάδας παραγωγής (παραγωγή για κάλυψη των αναγκών της οικογένειας)¹⁷ και κυρίως αποδέσμευση εργατικής δύναμης από τον αγροτικό χώρο και μεταφορά της στα αστικά κέντρα. Ωστόσο η σχέση συμπληρωματικότητας που χαρακτηρίζει την οικογενειακή οικονομία με την καπιταλιστική παραγωγή έγκειται στο γεγονός ότι η μικρή παραγωγή (βιοτεχνία, εμπόριο κ.λπ.) και η οικογενειακή γεωργία συντηρούν και παράγουν εκείνο το μέσο παραγωγής, δηλαδή την εργατική δύναμη που συνιστά τον αναγκαίο όρο για τη καπιταλιστική παραγωγή. Παρατείνοντας η μικρή ιδιοκτησία τους δεσμούς του εργάτη με το αγροτικό οικογενειακό εισόδημα, πολλές φορές μάλιστα μέσω της καθήλωσης των τιμών διατροφής που ανάγκαζε τους αγρότες να αυξήσουν την παραγωγή για να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες, κυρίως λόγω των χρεών, ανέθετε στην οικογένεια το ρόλο της κοινωνικής επικουρίας, προέκτεινε δηλαδή το φυσικό της ρόλο μέσα στις διαμορφωνόμενες σχέσεις μισθωτής εργασίας¹⁸.

Στο πλαίσιο μάλιστα της πλήρους εμπορευματοποίησης του αγροτικού χώρου αυξάνει η εξω-αγροτική απασχόληση, δηλαδή η απασχόληση εκτός της αγροτικής εκμετάλλευσης (πολυαπασχόληση). Μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες του φαινομένου της

πολυαπασχόλησης (υπηρεσίες, τουρισμός, κατασκευές κ.λπ.) που παρά τη συγκυριακή κάμψη της τα τελευταία χρόνια τείνει μάλλον να αυξηθεί και να αποτελέσει πλέον διαρκές χαρακτηριστικό του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, είναι ότι διασφαλίζει την επιβίωση της οικογενειακής γεωργίας και των αντίστοιχων συστημάτων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η αυξανόμενη εξάρτηση αυτών των ομάδων εργαζομένων που είναι κυρίως μικρο-αγρότες και όχι αγρότες με μεγάλη αγροτική εκμετάλλευση¹⁹ από εξωγεωργικά εισοδήματα με τη μορφή μισθών, σημαίνει ουσιαστικά την ημιπρολεταριοποίησή τους (πολυσθένεια)²⁰.

Από την άλλη, η προλεταριοποίηση του πληθυσμού, που θα ευνοούσε και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας φαίνεται, πως δεν είναι πάντα και η πλέον συμφέρουσα λύση για το κεφάλαιο, αλλά μία αναγκαστική κατάσταση που επιβάλλεται από τη δυναμική των πραγμάτων. Και αυτό γιατί, όσο περισσότερο αυξάνει το ποσοστό των μισθωτών εισοδημάτων, τόσο περισσότερο πρέπει να αυξάνονται οι μισθοί για να φτάσουν στο ελάχιστο απαιτούμενο επίπεδο που να διασφαλίζουν τη βιολογική και την κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Μόνο εφόσον υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα σ' ένα νοικοκυριό εκτός της μισθωτής εργασίας, μπορούν οι μισθοί να παραμένουν καθηλωμένοι και ο εργοδότης να πληρώνει λιγότερο από το ελάχιστο που απαιτείται για την αναπαραγωγή, υποχρεώνοντας άλλες συνιστώσες του συνολικού εισοδήματος του νοικοκυριού (γεωργικό εισόδημα, προμήθειες από το χωριό, επιβοηθητικές εργασίες κ.λπ.) να καλύψουν τη διαφορά²¹, μετατρέποντας ουσιαστικά τον εργαζόμενο σε "πολυσθενικό" υποκείμενο. Με βάση αυτήν τη διαπίστωση θα παρατηρήσουμε πως το κράτος πρόνοιας εμφανίζεται εκεί όπου έχουν εκλείψει άλλες μορφές άντλησης εισοδημάτων και ο μισθός αποτελεί το αποκλειστικό εισόδημα ενός νοικοκυριού. Δηλαδή στις χώρες, όπου έχει εμπεδωθεί η εμπορευματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και έχει εμπορευματοποιηθεί τόσο η εργατική δύναμη όσο και τα προϊόντα της εργασίας (διευρυμένη αναπαραγωγή).

3. Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, δεν υπήρχαν ιδιαίτεροι λόγοι, τουλάχιστον από την πλευρά του κεφαλαίου για την ανάπτυξη του κρά-

τους πρόνοιες στην Ελλάδα, εκτός από τη διασφάλιση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Προς αυτήν την κατεύθυνση το κράτος κινήθηκε αρκετά νωρίς διαμορφώνοντας ένα σύγχρονο θεσμικό-εργασιακό πλαίσιο (καθιέρωση οκτώωρου, περιορισμός και κατάργηση της παιδικής εργασίας, συνθήκες εργασίας κ.λπ.) ήδη από την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστικό πως η σχετική νομοθεσία επιβλήθηκε παρά την εκδηλωμένη αντίδραση των εργοδοτών. Η αποφασιστικότητα όμως του κράτους να αποσπάσει από τους εργοδότες τον έλεγχο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, οι οποίοι σ' εκείνη τη φάση δεν μπορούσαν να σκεφτούν με καθολικούς όρους, ούτε να δράσουν ως μέλη μιας κοινωνικής τάξης, αλλά σκέπτονταν και δρούσαν ως ιδιώτες, φαίνεται παραστατικά στο αντικείμενο που αυτοί οι νόμοι έρχονται να προστατεύσουν (προστασία της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας, συνθήκες εργασίας κ.ο.κ.)²².

Θα επιχειρήσουμε λοιπόν, μια περιοδολόγηση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενο που αυτή προσλαμβάνει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διακρίνουμε τρεις περιόδους ανάλογα με τους στόχους και τις προτεραιότητες που κάθε φορά τίθενται: α) την κοινωνικοποιητική περίοδο όπου η κοινωνική πολιτική λειτουργεί πρωτίστως ιδεολογικά. Αυτή περιλαμβάνει χρονικά την περίοδο από την ανεξαρτησία της χώρας μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και αποσκοπεί στην ανάπλαση προκαπιταλιστικών (κοινοτιστικών) έξεων και συνηθειών και στην εναρμόνιση του (κοινωνικού) σώματος με πρακτικές και αξίες της αναδυόμενης αστικής-καπιταλιστικής πραγματικότητας, β) την περίοδο απόσπασης/διαχείρισης και μονοπώλησης της εργατικής δύναμης από τα κρατικά συστήματα κοινωνικών ασφαλίσεων που αρχίζει το 1911 (περίοδο εκσυγχρονισμού των αστικών υπερδομών) και φτάνει μέχρι την εμπέδωση της καπιταλιστικής ανάπτυξης (δεκαετία του '60), και γ) την περίοδο όπου η κοινωνική πολιτική λειτουργεί σ' ένα βαθμό με βάση "κεϋνσιανά" πρότυπα (διασφάλιση της διευρυμένης αναπαραγωγής) με έντονα τα αναδιανεμητικά στοιχεία (κυρίως δεκαετία του '80)²³. Η περίοδος αυτή καλύπτει χρονικά τις τελευταίες δεκαετίες από το 1974 και μετά, όταν αναζητείται εξαιτίας της αυξημένης μισθωτοποίησης και μια ευρύτερη νομιμοποίηση της πολιτικής τάξης πραγμάτων.

Ωστόσο, όλες αυτές οι φάσεις μαζί συναρτούν μια οργανική συνέχεια με κεντρικό άξονα το κράτος, απ' όπου προέρχονται κιάλας αυτές οι πρωτοβουλίες. Από εκεί θα προκύψουν κυρίως, ασφαλώς και από τους διεκδικητικούς αγώνες του εργατικού κινήματος, οποιαδήποτε μέτρα κοινωνικής πολιτικής.

3.1. Η κοινωνικοποιητική περίοδος

Η περίοδος αυτή αρχίζει με τις προσπάθειες του κράτους να αποκτήσει το μονοπώλιο της φυσικής βίας απέναντι στις τοπικές συσσωματώσεις. Το ζητούμενο είναι η κοινωνικοποίηση του πληθυσμού στις αξίες του εθνικού κράτους αλλά και ο εξοπλισμός του με δεξιότητες και συμπεριφορές που αντιστοιχούν στο νέο καταμερισμό εργασίας, όπως προκύπτει από την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Σε εθνικό επίπεδο οι ανακατατάξεις αυτές γίνονται ορατές με την αστικοποίηση και τη διοικητική συγκεντροποίηση. Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός αναλαμβάνει να διαμορφώσει όχι μόνο μια εθνική συνείδηση αλλά να προσφέρει γραφή και ανάγνωση, απαραίτητες δεξιότητες που καθιστούν τα άτομα λειτουργικά στη νέα επικοινωνιακή κοινότητα. Ωστόσο το εγχείρημα αυτό για να έχει επιτυχία προϋποθέτει και την αποκοπή του πληθυσμού από προκαπιταλιστικές συνήθειες και πρακτικές, όπως αυτές εγγράφονται στο λαϊκό πολιτισμό, αλλά και τη διαχείριση του λαϊκού πολιτισμού και την ανασηματοδότησή του.

Βεβαίως μ' ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε κατάσταση ανομίας και ημιπαρανομίας, καθώς παρωχημένες πρακτικές και συμπεριφορές που αντιστοιχούσαν στον κύκλο ζωής και εργασίας της προκαπιταλιστικής κοινότητας, απωθούνταν ή ποινικοποιούνταν (π.χ. επαιτεία, ανεστια)²⁴, οι δυνατότητες παρέμβασης του κράτους στις σφαίρες όπου ζούσαν και κινούνταν τα λαϊκά στρώματα ήταν περιορισμένες, πόσο μάλλον, όταν η κρατικοποίηση ζωνών όπου ζούσαν και κινούνταν αυτά τα στρώματα, προκαλούσε την καχυποψία και την απόρριψη, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα αυτών των παρεμβάσεων. Για παράδειγμα εκείνοι που για τον ένα ή τον άλλο λόγο είχαν έλθει σε σύγκρουση με το νόμο και το κράτος (φυγοδικία, λιποταξία, αποφυγή στράτευσης κ.λπ.) αποτελούσαν στα μέσα του 19ου αιώνα το 26% των ληστών²⁵. Από την άλλη το εκπαιδευτικό σύστημα λόγω της περιορισμένης του εξάπλωσης, μόλις ακουμπούσε τα αστικά στρώματα της πόλης, και δεν μπορούσε να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά και να μεταφέρει στα λαϊκά στρώματα τα κυρίαρχα πρότυπα συμπεριφοράς.

Μια προνοιακή υποδομή που θα άρθρωνε προβλήματα και ανάγκες του πληθυσμού, θα μπορούσε με μεγαλύτερη άνεση και περισσότερο αποτελεσματικά να μεταφέρει και να διαχύσει νέες αξίες για την εργασία, νέους τρόπους ζωής, νέα καταναλωτικά

πρότυπα κ.λπ. και να διαμορφώσει ένα άτομο που θα είναι πιο κοντά στο νέο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή του εθνικού κράτους. Ουσιαστικά η προνοιακή πολιτική καλούνταν να διαδραματίσει έναν κεντρικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού, όχι μόνο σε επίπεδο αξιών αλλά και σε επίπεδο αναγκών. Η κοινωνική πολιτική αυτής της περιόδου αξιώνει να λειτουργήσει ως βιο-πολιτική, όπως έχει προσδιορίσει τον όρο ο M. Foucault, ως παραγωγός πολιτικών τεχνικών που επενδύουν στο σώμα, στην υγεία και στους τρόπους ύπαρξης και κατοίκησης²⁶. Ο πληθυσμός θα έπρεπε δηλαδή να αποκτήσει εκείνες τις σωματικές έξεις και δεξιότητες, οι οποίες θα του επέτρεπαν να ενταχθεί λειτουργικά στο νέο χωροταξικό πλαίσιο που διαμόρφωναν η αστικοποίηση, το εργασιακό περιβάλλον, το εκπαιδευτικό σύστημα, το σύστημα διοίκησης, ο εθνικός στρατός κ.ο.κ.

Επομένως, η ενσωμάτωση του πληθυσμού στο σύστημα, με την έννοια της διάλυσης του παραδοσιακού κοινωνικού ιστού και της απώθησης προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αποκτούσε προτεραιότητα. Ο Μαλθουσιανισμός επισκίαζε, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα αλλά και αργότερα, οποιαδήποτε αισιόδοξη λύση του κοινωνικού προβλήματος και αντιμετώπισης της μάζας τους αστικού πληθυσμού. Καθόσον όμως ο ρόλος των μεσαίων στρωμάτων στην κοινωνία και στην πόλη αναβαθμίζεται, ο φιλελευθερισμός μεταλλάσσεται, υιοθετώντας μια αισιόδοξη αντιμετώπιση του μέλλοντος, με την έννοια πως οι ιδεολόγοι του πιστεύουν πως στο πλαίσιο του *laissez-faire* είναι δυνατή η βελτίωση της θέσης των πληβειακών μαζών²⁷. Ο αντίκτυπος αυτών των ιδεολογικών νεωτερισμών μεταφερόταν φυσικά και στην Ελλάδα, όπου στα αστικά της κέντρα εμφανίζονταν μεσαία αστικά στρώματα, στελέχη των οποίων στελέχωναν, ως οι “επιφανέστεροι” των πολιτών, φιλανθρωπικά κινήματα και κινήσεις εξωραϊσμού των πόλεων, αλλά και τις πρώτες οργανώσεις του εργατικού κινήματος²⁸.

Στο νέο κοσμικό περιβάλλον της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, όπως διαμορφωνόταν από έλληνες μεγαλοαστούς, από αυλικούς και από ξένους διπλωμάτες, ομάδες δηλαδή που διαπνέονταν από αστικές νεωτεριστικές αντιλήψεις, αποτελούσε τον κεντρικό θύλακα επώασης και διάχυσης αστικών αντιλήψεων, ο θύλακας αυτός καλούνταν να διαδραματίσει για την Ελλάδα αντίστοιχα το ρόλο που σύμφωνα με τον N. Elias διαδραμάτισε η αυλική κοινωνία στη Γαλλία του 18ου αιώνα²⁹. Ο συγχρωτισμός των μικροαστικών στρωμάτων (διοικητικών υπαλλήλων, στρατιωτικών,

διπλωμάτων κ.ά.) με το κοσμικό και αστικό περιβάλλον της ελληνικής πρωτεύουσας δέσμευε αυτά τα στρώματα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές και στάσεις. Με τη σειρά τους τώρα, αυτά τα στρώματα μετέφεραν τις αστικές αξίες και τα μικροαστικά πρότυπα στα υπόλοιπα στρώματα, συμβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο στην πολιτισμική τους ενσωμάτωση στην αναδυόμενη αστική κοινωνία. Προς την κατεύθυνση πολιτισμικής ενσωμάτωσης της αγροτικής ενδοχώρας λειτουργούσαν και τα αντίστοιχα περιβάλλοντα της "καλής κοινωνίας" των επαρχιακών πόλεων, τα οποία συγκροτούνταν από τα στελέχη της διοίκησης και τους ντόπιους κύκλους μικροαστών και εμπόρων μεταπρατών. Ως φορείς της αστικής κοινωνικότητας³⁰ αυτά τα κοινωνικά δίκτυα και οι εθελοντικές συσσωματώσεις των ελλήνων αστών διέπλθαν μια συνείδηση τάξης, κάτι που ήταν άκρως απαραίτητο για την ελληνική αστική τάξη λόγω της αποσπασματικής της σχέσης με τη βιομηχανική παραγωγή, ενώ αυτά προήγαγαν τις επαγγελματικές και οικογενειακές συμμαχίες (κοινή αντιμετώπιση προβλημάτων, κλείσιμο συμφωνιών, προξενιά κ.ο.κ.). Από την άλλη οι εθελοντικές συσσωματώσεις των ελλήνων αστών (φιланθρωπικοί σύλλογοι, ενώσεις για την προστασία και ανύψωση της οικογένειας, των απόρων παιδιών και γυναικών κ.λπ.) που παρήγαγαν πρότυπα συμπεριφορών και κώδικες αξιών, αυτοανακηρύσσονταν σ' ένα προνομιακό διαχειριστή των συνθηκών ζωής των απόκληρων και του κοινωνικού περιθωρίου.

Στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της εποχής, η προνοιακή πολιτική φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά στις κοινωνικό-πολιτισμικές πρακτικές. Η περιορισμένη ιδρυματική υποδομή της χώρας, η στοιχειώδης ανάπτυξη των εφαρμοσμένων επιστημών (ιατρική, δημόσια υγεία, πολεοδομία, κοινωνική εργασία κ.ά.) μπορούσαν μόνο χαλαρά να σπονδυλώσουν την εξουσία με το σώμα με στόχο την ομαλοποίησή του, με την έννοια που το θέτει ο M. Foucault. Ωστόσο ακόμη και μέσα από τις παρεμβάσεις ενός υποτυπώδους ακόμη προνοιακού συστήματος διέκρινε κανείς όχι μόνο την προσπάθεια εγχάραξης αξιών και προτύπων στον πληθυσμό αλλά και την προσπάθεια ανάδειξης και διαχείρισης των κοινωνικό-πολιτισμικών στοιχείων του κοινωνικού σώματος. Η κοινωνία ενέγραφε μέσω της εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο³¹, στο σχολείο, στο στρατό, συγκεκριμένες τεχνικές και συμβολικές δομές του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος για το σώμα μιας κοινωνίας που έπρεπε να εξοικειωθεί με την εργασία. Μέσα μάλιστα από συστήματα διαρκών προδιαθέσεων και πρακτικών (ha-

bitus), αυτές οι τεχνικές και οι αντίστοιχες πρακτικές μεταφέρονταν και εγγράφονταν στο σώμα και στα σχήματα σκέψης. Ο έλεγχος του σώματος από το ίδιο το άτομο με την έννοια ότι το άτομο διδασκόταν μέσα από σωματικές ασκήσεις (αθλητισμός, παρελάσεις, διάταξη του χώρου κ.λπ.), πρακτικές ενδυμασίας και εμφάνισης (στολές, ποδιές κ.ά.), τις δυνατότητες διάπλασης του σώματος³², συνέβαλε στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και οικειοποίησης από μέρους του ατόμου ρόλων και λειτουργιών³³ που θα καθιστούσαν το σώμα παραγωγικό στο νέο κοινωνικό πλαίσιο. Καθόσον μάλιστα οι πολιτισμικές πρακτικές εμπριέχουν το στοιχείο της ηγεμονίας, στο κοινωνικό σώμα σωματοποιείται η βιωμένη κυριαρχία και η υποταγή των υποτελών κοινωνικών τάξεων³⁴.

Από την άλλη, η ποινικοποίηση της επαιτείας, της αγυρτείας και της αεργίας αναδεικνυε πάραυτα την εργασία σε κοινωνική αυταξία. Την επαύριο κιάλας της Ανεξαρτησίας της χώρας, ένα σύστημα ποινικών και διοικητικών διατάξεων αναλάμβανε να ρυθμίσει κοινωνικές συμπεριφορές, οι οποίες απέκλιναν από το προβαλλόμενο πρότυπο για τη ζωή και την εργασία και βασίζεται στη μόνιμη εγκατάσταση και στη σταθερή και μόνιμη εργασία. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού (τσιγγάνοι, πλανόδιοι, νομάδες κ.ά.) εξακολουθεί παρόλα αυτά να περιθωριοποιείται κοινωνικά και η συμπεριφορά του να ποινικοποιείται. Ο Ποινικός Νόμος του 1834 προσδιορίζει χωρίς περιστροφές πως η απόκλιση από τις αξίες του ανερχόμενου αστού, δηλαδή η φυγοπονία, η επαιτεία, η αγυρτεία και η γοητεία είναι αδικήματα και τιμωρούνται ανάλογα με την περίπτωση. Η κοινωνική αντίδραση είναι αυτή που προσδιορίζει το περιεχόμενο της παράβασης αλλά και το ύψος της ποινής. Η “παιδαγωγική” λειτουργία αυτού του ποινικού νόμου που επιχειρεί να συγχρονιστεί με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς, έγκειται πρωτίστως στην ανάπτυξη ενός εργασιακού ήθους στα λαϊκά και πληβειακά στρώματα αλλά και στην εμφύσηση αστικών αξιών, όπως αυτών της οικογενειακής ζωής, της σταθερής κατοικίας κ.ο.κ.³⁵.

Το ζεύγος εργασία-αεργία συνιστά πλέον την αντίθεση, η οποία οδηγεί τον αξιακό άξονα γύρω από τον οποίο θα γίνεται η ενσωμάτωση και η περιθωριοποίηση του πληθυσμού. Οι προνοιακές πρωτοβουλίες του κράτους έχουν πρόθεση να υποσκάψουν παρωχημένους τρόπους επιβίωσης του πληθυσμού και να εξοικειώσουν τον πληθυσμό με τις πρακτικές της εξαρτημένης εργασίας³⁶. Παράλληλα η προνοιακή πολιτική, κρατική και ιδιωτική-φιλανθρωπική μετέφερε στους βιόκοσμους μιας στοιχειωδώς διαφο-

ροποιημένης κοινωνίας τις νέες αντιλήψεις για την κοινωνία, προκαλώντας μια κατάσταση πολιτισμικής πρόσμειξης και σύγχυσης που συνέβαλε στην αποδιοργάνωσή τους. Η παρέμβαση του κράτους αποκόβει τους βιόκοσμους από τις οργανικές-κοινοτικές καταβολές τους και μετατρέπει τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε διατακτικές του συστήματος προωθώντας την ενσωμάτωση του πληθυσμού σ' αυτό.

Βεβαίως θα ήταν κάπως πρόωρο να μιλήσουμε για μια οργανωμένη κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα με φιλοσοφία και κίνητρα. Όπως διαφαίνεται από την ευρωπαϊκή εμπειρία, το κράτος πρόνοιας εμφανίστηκε εκεί όπου η εργατική δύναμη είχε ενταχθεί πλήρως μαζί με τους ανθρώπους στην αγορά και είχε μετατραπεί σε εμπόρευμα. Η αδυναμία της αγοράς να διασφαλίζει τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης καθιστούσε αναγκαία την κρατική παρέμβαση. Σε μεγάλο βαθμό πάλι η νομιμοποίηση του πολιτικού καθεστώτος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα προέκυπτε από την παρουσία αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων. Συνεπώς η αναπαραγωγή αυτών των στρωμάτων και της κοινωνικο-οικονομικής τους βάσης αποκτούσε προτεραιότητα έναντι της ανάπτυξης ενός κράτους πρόνοιας. Εντούτοις ο ιδιότυπος κρατισμός σε συνάρτηση με την περιορισμένη ένταση της εργατικής δύναμης στην αγορά, εμπόδιζε και τη λειτουργική διαφοροποίηση ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική, έτσι ώστε να μπορεί να εμφανίζεται το κράτος ως το υποκείμενο που διασφαλίζει τις εξωτερικές συνθήκες αναπαραγωγής της οικονομίας στην εξατομικευμένη της μορφή, δηλαδή από άτομα-ιδιώτες³⁷. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει επίσης το θεσμικό δυϊσμό στο εσωτερικό της κρατικής δράσης για να αναπτυχθεί ένα στρώμα από επαγγελματίες δημοσίων υπηρεσιών που θα προσέδιδε πιθανόν και διαφορετικά λειτουργικά χαρακτηριστικά στις κρατικές επενδύσεις³⁸. Αυτό που παρατηρούμε όμως είναι η ανάδυση πρακτικών κοινωνικοποίησης που οδηγούν στην ατομικοποίηση και την κανονικοποίηση του κοινωνικού σώματος, αποκλείοντας οτιδήποτε αποκλίνει από την κοινωνικο-οικονομική προγραμματική και τον αισθητικό ορίζοντα του νέου τρόπου κοινωνικής οργάνωσης που μέλλει να βασιστεί στη μισθωτή εργασία. Αυτές οι πρακτικές πάλι δεν εμφανίζονται ως εξουσιαστικοί σχηματισμοί χωρίς αναφορά στο χρόνο και στο χώρο, ούτε χωρίς πόλο αναφοράς. Το χωροχρονικό πλαίσιο της εποχής προσδιορίζεται αφενός από τη διαδικασία συγκρότησης μιας καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και τις διεργασίες σχηματισμού κεφαλαίου, όσο αργό-

συρτη, δύσμορφη και εξαρτημένη μπορεί να είναι αυτή η διαδικασία στην Ελλάδα, αλλά και από το πλέγμα μιας “μικροφυσικής της εξουσίας” (M. Foucault), που οργανώνεται από το κράτος και στην ανάπτυξη της συμπεριλαμβάνει σχολεία, ληξιαρχεία, νοσοκομεία κ.λπ. με πρόδηλο σκοπό πάντα την εναρμόνιση και την προσαρμογή του πληθυσμού στο σύστημα. Οι πειθαρχικές διαδικασίες του ποινικού συστήματος που αναθεωρούν την αντίληψη για την απονομή ποινών, αντικαθιστώντας τη συλλογική ευθύνη με την ατομική, συμβαδίζουν πάντα με την ατομικοποίηση του παραγωγικού σώματος και με την αρχή κάθε προνοιακής και κοινωνικής πολιτικής, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή του ατόμου είναι ιδιωτική του υπόθεση. Εξάλλου οι κατασταλτικές και οι προνοιακές παρεμβάσεις του κράτους συνιστούσαν μια αλληλοσυμπληρούμενη βάση, οι οποίες σκοπό είχαν να απωθήσουν τα αυτάρκη και αυτοπαραγωγικά συστήματα επιβίωσης, επιβάλλοντας ένα σύστημα εξαρτημένης εργασίας.

3.2. Η ανάδειξη του κράτους σε υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής: η διαχείριση της εργατικής δύναμης από το κράτος

Η δεύτερη περίοδος της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του κράτους να μονοπωλήσει τη διαχείριση της εργατικής δύναμης, την οποία μέχρι τότε είχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα εργατικά σωματεία ή οι εργοδότες. Η απόσπαση των συνθηκών αναπαραγωγής των φορέων εργατικής δύναμης από τις εξατομικευμένες στρατηγικές και την ατομική πρωτοβουλία που βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στο κοινωνικά τυχαίο, στάθηκε ο κύριος άξονας που επέβαλε την κρατική παρέμβαση³⁹. Η ίδρυση του ΙΚΑ το 1937, σ' εφαρμογή του νόμου περί “Κοινωνικών Ασφαλίσεων” του 1934, εξορθολογίζει το σύστημα προσφοράς και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, κοινωνικοποιώντας τους κινδύνους και την ευθύνη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και μέρος των κοινωνικών εξόδων παραγωγής, αντί της κοινωνικοποίησης της παραγωγής και των κερδών, αίτημα που έθετε το εργατικό κίνημα⁴⁰. Ο έλεγχος της εργατικής δύναμης ξεφεύγει από τις άτυπες μορφές εργατικής διαχείρισης κυρίως στην καπνοβιομηχανία (επιτροπές σαλονιών κ.λπ.)⁴¹. Η διαχείριση της εργατικής δύναμης από το κράτος αποσκοπεί επίσης στην προστασία της από την υπερεκμετάλλευση και την αλόγιστη χρήση της από τους εργοδότες.

Μια βασική αρχή που διέπει το κρατικό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων είναι η διασφάλιση των υλικών μέσων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για κινδύνους (ατυχήματα και φθορές), αλλά και η αντιμετώπιση των επιπτώσεων από την απαξίωση της εργατικής δύναμης (ανεργία) που προκαλεί ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της εργασίας. Ωστόσο αυτό το σύστημα δεν επιτρέπεται να επηρεάζει στο ελάχιστο τη διασφάλιση των αναγκαίων μέσων επιβίωσης που πρέπει να προέρχονται πάντα από την πώληση της εργατικής δύναμης. Σ' αυτό το σύστημα η διασφάλιση της εργατικής δύναμης από κινδύνους εννοείται ως αποκατάσταση της λειτουργικότητας του εργαζομένου και αφορά κινδύνους και φθορές της εργατικής δύναμης που ήδη έχουν εμφανιστεί⁴².

Για να αποκτήσει το κράτος τη δυνατότητα να διαχειρίζεται μονοπωλιακά την εργατική δύναμη προχώρησε σε μια συστηματική υπόσκαψη των πρωτοβουλιών των εργατικών σωματείων να διαχειρίζονται τα ίδια την εργατική δύναμη και τις συνθήκες αναπαραγωγής της. Η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο κρατικό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων (τριμερή συμμετοχή) και σ' αυτό των εργατικών σωματείων ήταν ότι στο δεύτερο καλούνταν το κεφάλαιο να αναλάβει το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης αλλά και να αποζημιώνει τους εργαζόμενους από τους κινδύνους απαξίωσης, φθοράς και διαγενεακής αναπαραγωγής, τις οποίες στο μεγαλύτερο βαθμό αυτό προκαλούσε⁴³. Μάλιστα οι καπνεργάτες στο μεσοπόλεμο, έχοντας ως πρότυπο το σοβιετικό ασφαλιστικό σύστημα θεωρούσαν πως οι πόροι του ταμείου των ασφαλισμένων καπνεργατών έπρεπε να προέρχονται εξ ολοκλήρου από το κράτος, τους δήμους και τη φορολόγηση του καπνεμπορικού κεφαλαίου⁴⁴.

Η ανάπτυξη ενός συστήματος κρατικών κοινωνικών ασφαλίσεων ανέδειξε το κράτος σε μοναδικό εγγυητή αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η προώθηση των κρατικών ασφαλιστικών ταμείων και η ανάπτυξη μιας προνοιακής υποδομής, θα πρέπει να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια του ελληνικού κράτους να αποσπάσει τον ιδιωτικό χώρο από τα χέρια ευρύτερων οικογενειακών μορφωμάτων, τα οποία συνδεδεμένα μέσω πατερναλιστικών διαύλων με το κράτος εμπόδιζαν την εκλογίκευση των σχέσεων προσφοράς της εργατικής δύναμης. Η υπαγωγή των υποσυστημάτων της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της υγείας κ.ά. στο κράτος ολοκληρώνεται με την εμφάνιση του κράτους πρόνοιας. Η υπαγωγή αυτή σημαίνει και την υπαγωγή της ιδιωτικής σφαίρας στη δη-

μοσιότητα του κράτους πρόνοιας και των υπηρεσιών του. Το εγχείρημα αυτό ρυθμίζει το διαγενεακό πρόβλημα, το οποίο για το κράτος είναι πρωτίστως τόσο ένα δημογραφικό πρόβλημα όσο και ένα κοινωνικό-πολιτισμικό γεγονός. Ωστόσο ο βιολογικός χρόνος τέμνεται από τον κοινωνικό χρόνο και στο πλαίσιο αυτό συνομαδώνονται ηλικιακές φάσεις (παιδική ηλικία, εφηβεία, νεότητα, τρίτη ηλικία κ.λπ.) και ηλικιακές ομάδες ακολουθώντας τη συμμετοχή ή την έξοδο από την παραγωγή⁴⁵. Ο κοινωνικός χρόνος πάλι τέμνεται από την εργασία και τις δεσμεύσεις της. Και καθώς η μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας συνιστά ένα κεντρικό στοιχείο του κράτους πρόνοιας, η αποδοχή από όλους, –τόσο από την αστική όσο και από την εργατική τάξη– της εργασίας, ως αυταξίας, νομιμοποιούσε το κράτος στις παρεμβάσεις του. Κατ' αυτόν τον τρόπο συγκροτούνται κιόλας δομές κοινωνικής πολιτικής, στις οποίες εναποτίθεται η διαχείριση της εργασίας, της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της υγείας κ.ά., δηλαδή όλων των φορέων που εμπλέκονται στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Η ανάδειξη της εργασίας σε κεντρική αξία αποκτούσε μια ιδεολογική λειτουργία, καθώς διαμόρφωνε το ενοποιητικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονταν πλέον κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα που εμπλέκονταν άμεσα στη διαδικασία παραγωγής και απόσπασης υπεραξίας αλλά βεβαίως και αποενταγμένα και έκπτωτα, απ' αυτήν τη διαδικασία, τμήματα του πληθυσμού. Καθώς μάλιστα επιδόματα και παροχές εξαρτώνται από τη θέληση για εργασία, τα τελευταία έπρεπε να αποδεικνύουν συνεχώς αυτήν την διάθεση. Η ένταξη του πληθυσμού στην “κοινωνία της εργασίας” αλλά και η επανένταξη των περιθωριοποιημένων τμημάτων λάμβανε χώρα μέσω του κράτους πρόνοιας, το οποίο αναπτύσσοντας συστήματα κοινωνικών παροχών και κοινωνικής ασφάλισης εξασφάλιζε την άμεση και έμμεση συμμετοχή του πληθυσμού στην παραγωγή και στην κατανάλωση.

Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί που αποσπούσαν το παιδί από τις τοπικές οντότητες για να το εντάξουν στην υπερτοπική κοινότητα του εθνικού κράτους, το οικογενειακό δίκαιο που υπόσκαπτε την πατριαρχική δομή της οικογένειας ευνοώντας μια κρατική ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων, η διοικητική-υγειονομική υποδομή με τα ληξιαρχεία, το σχολίατρο, το νομίατρο κ.λπ. διαμόρφωναν μια σταθερή βάση για την εμφάνιση της προνοιακής δημοσιότητας, όπως την προσδιορίσαμε παραπάνω, δηλαδή ως πεδίου ενσωμάτωσης και διαχείρισης της ιδιωτικής σφαίρας του πληθυ-

σμού. Παρόλο που η υποδομή αυτή αναπτύσσεται ολόκληρο το 19ο αιώνα για να ολοκληρωθεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ού, κυρίως με τον αστικό εκσυγχρονισμό του Βενιζέλου, παρόλο επίσης που μεγάλα τμήματα του πληθυσμού έχουν εξοικειωθεί με την εργασιακή ηθική της καπιταλιστικής αγοράς, ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν ευνοεί ακόμη μια συνολική ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων με βάση τα πρότυπα του Κεϋνσιανισμού έτσι ώστε να αποσπασθεί πλήρως ο οικογενειακός και ιδιωτικός χώρος από κοινοτιστικές-πελατειακές δομές.

Την αποφασιστική πλευρά αυτού του εγχειρήματος συνιστά η προσπάθεια του κράτους να αποσπάσει τον έλεγχο της εργατικής δύναμης από τα εργατικά σωματεία και τους συλλόγους αλληλοβοήθειας των εργατών. Μ' αυτόν τον τρόπο θα διασφαλιζόταν η απρόσκοπτη προσφορά της εργατικής δύναμης και θα αποφεύγονταν συνθήκες μονοπώλησής της από τους εργάτες. Με την εργατική δύναμη υπό κρατικό έλεγχο, οι εργοδότες θα μπορούσαν να απεκδυθούν επίσης των ευθυνών τους για ενδεχόμενες φθορές της εργατικής δύναμης, αλλά και των ευθυνών τους για μια ενδεχόμενη έκπτωση και περιθωριοποίησή της από την αγορά εργασίας. Καθώς μάλιστα στα ασφαλιστικά συστήματα οι εισφορές επιβαρύνουν μόνο το εισόδημα από εργασία και εξαιρούν πλήρως το εισόδημα από κεφάλαιο, ενώ η κρατική επιχορήγηση προέρχεται πάλι από τους φόρους που είναι πρωτίστως φόροι εισοδήματος⁴⁶, το κόστος κοινωνικοποίησης των συνθηκών και των κινδύνων αναπαραγωγής της κοινωνίας επιβαρύνει πάλι την εργατική τάξη. Από την άλλη θα έπρεπε να διασφαλιστούν οι συνθήκες και οι όροι για τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, επειδή η αγορά κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να εκπληρώσει την κοινωνική της λειτουργία⁴⁷. Η διατήρηση, η συντήρηση και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν μπορούσε να αφεθεί στους εμπορευματικούς μηχανισμούς της αγοράς και στην καλή πρόθεση των εργοδοτών. Οι εργασιακοί νεωτερισμοί των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και η διαμόρφωση ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου προσφοράς της εργατικής δύναμης υπό κρατικό έλεγχο, προετοίμαζαν το έδαφος για την ανάδυση ενός κρατικού ασφαλιστικού συστήματος στις δεκαετίες του '20 και του '30.

Ωστόσο το σύστημα των κρατικών κοινωνικών ασφαλίσεων δεν οδήγησε σε καμία αναδιανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις τάξεις. Προϋπόθεση για να γίνει αυτό: α) μια πλατεία βάση μισθω-

τών, και β) η συμμετοχή των συνδικαλιστικών και πολιτικών οργανώσεων του εργατικού κινήματος στους διοικητικούς και πολιτικούς μηχανισμούς του κράτους. Μέσω των υποχρεωτικών συνεισφορών το κράτος επέβαλε την αναδιάταξη του τρόπου με τον οποίο η εργατική τάξη διαχειρίζεται το εισόδημά της. Αποταμιεύοντας για λογαριασμό των ασφαλισμένων, το κράτος μετατρέπει τις αποταμιεύσεις των εργαζομένων σε δαπάνες για την περίθαλψη και τη συντήρησή τους, όταν βρίσκονται εκτός εργασίας, λόγω ασθένειας ή γηρατειών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι συνεισφορές αυτές χρησιμοποιήθηκαν και για τη χρηματοδότηση του κράτους ή την επιδότηση της ιδιωτικής οικονομίας όταν δεν καταβάλλονται οι εργοδοτικές εισφορές⁴⁸. Αυτοί οι παράγοντες οδηγούν στα τωρινά αδιέξοδα του ασφαλιστικού συστήματος που ενώ θεωρητικά βασίζεται στην τριμερή χρηματοδότηση, συνεισφέρουν ουσιαστικά μόνο οι εργαζόμενοι.

Ένας βασικός παράγοντας που νομιμοποιεί ιδεολογικά την κρατική παρέμβαση στη σφαίρα της οικονομίας και της κοινωνίας είναι ένα πολιτικό σύστημα που βασίζεται στον πολιτικό συμβιβασμό ανάμεσα στα οργανωμένα τμήματα του κεφαλαίου και της εργασίας και ανοικτό στη συμμετοχή της εργατικής τάξης και των οργανώσεών της⁴⁹. Αυτό όμως το συναινετικό πλαίσιο πολύ περιορισμένα θα μπορούσε να αναδυθεί σ' ένα πολιτικό σύστημα που βασιζόταν κυρίως στην καταστολή της κοινωνικής αντιπολίτευσης. Μέσα σ' ένα κλίμα περιστολής των πολιτικών δικαιωμάτων (ιδιώνυμο, φυλακίσεις και εξορίες των εκπροσώπων της εργατικής τάξης), όπως συνέβαινε στο Μεσοπόλεμο και σ' ένα μετεμφυλιακό σκηνικό, οποιαδήποτε συναινετική διαδικασία εξελισσόταν σε παρωδία. Σ' αυτό συνέβαλε επίσης και η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης, η οποία αποτελείτο σε μεγάλο βαθμό από στρώματα που εναντιώνονταν στην καπιταλιστική ολοκλήρωση, καθώς αυτή υπόσκαπτε τη θέση τους σε μια ημι-βιομηχανικά διαμορφωμένη παραγωγή, όπως συνέβαινε με τους καπνεργάτες που αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του εργατικού κινήματος, τουλάχιστον στην περίοδο του Μεσοπολέμου⁵⁰. Εξάλλου προϋπόθεση για έναν τέτοιο συμβιβασμό θα ήταν: α) η αύξηση των μισθών σύμφωνα με το φορντικό πρότυπο, και β) η εμπέδωση ενός συστήματος βιομηχανικών σχέσεων (συλλογικές διαπραγματεύσεις, συνεχής αναπροσαρμογή μισθών, συνδιοίκηση κ.λπ.), προϋπόθεση που σ' ένα κλίμα αυταρχικού κρατικού παρεμβατισμού στις εργασιακές σχέσεις δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει. Στη μεταπολεμική Ελλάδα πάλι, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων από

μηχανισμός μακροοικονομικής ζήτησης (μοιράσματος των καρπών της ανάπτυξης) μετατρέπεται σε μηχανισμό για την αντιμετώπιση του μισθού ως κόστους (συμπίεση μισθών)⁵¹.

Αν και για την περίπτωση της Ελλάδας πολύ περιορισμένα μπορούμε να διακρίνουμε διαδικασίες εργατικής συμμετοχής, καθώς δε θεσπίζονται συλλογικές διαπραγματεύσεις, συμβούλια συνδιοίκησης κ.ά., ή, όταν θεσπίζονται (δεκαετία του '90) η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης έχει αλλάξει και έχει αποκτήσει "πολυσθενικό" χαρακτήρα, η πρόθεση του κράτους να διαμορφώσει ένα κανονιστικό πλαίσιο και θεσμικές διεργασίες διευθέτησης των εργασιακών προβλημάτων είναι εμφανής από τη δεκαετία του '20. Πρωτοβουλίες με αυτό το περιεχόμενο αναπτύχθηκαν κατά καιρούς και στην Ελλάδα. Η Εργατική Γερουσία το 1929, πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, συνιστούσε ένα σωματειακό-κορπορατιστικό εγχείρημα ενσωμάτωσης των εκπροσώπων της εργατικής τάξης στις πολιτικές διαδικασίες⁵². Η αδυναμία της αστικής τάξης να επωμιστεί το βάρος αυτού του εγχειρήματος⁵³ στη βάση ενός αναδιανεμητικού συστήματος και πολιτικής συμμετοχής της εργατικής τάξης προδίκασε και την αποτυχία αυτής της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας για διευθέτηση των κοινωνικών συγκρούσεων.

Αντίθετα στη δεκαετία του '80 και του '90, όταν τα μικροαστικά στρώματα είχαν ήδη ενσωματωθεί μέσω του λαϊκισμού στο πολιτικό σύστημα⁵⁴ και αυτό είχε αποκτήσει σχετική ευελιξία και λειτουργικότητα, οι συναινετικές προτάσεις (ευρωκορπορατιστικό μοντέλο)⁵⁵, παρόλο που δεν εντάχθηκαν ποτέ σε ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο, διαμόρφωναν σε επίπεδο κοινωνίας ένα συναινετικό κλίμα. Το γεγονός αυτό, κυρίως όμως η γενίκευση της μισθωτοποίησης (48% του ενεργού πληθυσμού το 1981 είναι μισθωτοί)⁵⁶ ευνοούσε και τη διευθέτηση των εργασιακών σχέσεων ανάμεσα στους εκπροσώπους του κεφαλαίου και τα εργατικά συνδικάτα. Πάλι όμως, και στο βαθμό που δεχτούμε τη συλλογική που ερμηνεύει την οργάνωση συλλογικών συμφερόντων μέσα από ομάδες εκπροσώπησής τους ή εξωοικονομικά, δηλαδή με φορείς τα συνδικάτα που συνιστούν πολιτικούς οργανισμούς που διαπραγματεύονται με την επιχείρηση (νεοκλασική θεώρηση), δεν πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο σύστημα ρύθμισης των βιομηχανικών σχέσεων που να βασίζεται στη μισθωτή εργασία. Το πρόβλημα είναι, και αυτό έχει να κάνει άμεσα με το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, ότι η παραγωγή μαζικής κλίμακας (Φορντισμός) εμφανίστηκε σε περιορισμένη μορφή, με

αποτέλεσμα να υπάρχει κατακερματισμός της εργατικής τάξης όσον αφορά την εκπροσώπηση συλλογικών συμφερόντων, επομένως και αδυναμία ενιαίας έκφρασης αυτών των συμφερόντων.

Συνεπώς μια μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας που θα προσέφερε τη μαζική βάση για τη θεσμοθέτηση των εργασιακών σχέσεων και την αύξηση της δημόσιας κατανάλωσης, στοιχεία που χαρακτηρίζουν δομικά το κράτος πρόνοιας, απουσίαζε. Η ανυπαρξία ενός φορντικού τύπου συσσώρευσης επηρέαζε και τη δράση των εργατικών συνδικάτων. Η απουσία μιας ισχυρής βάσης μισθωτών εργατών ανάγκαζε συχνά τα συνδικάτα να αναζητούν υποστήριξη από τα πολιτικά κόμματα. Με τον τρόπο αυτό, όμως, διακύβευαν την ανεξαρτησία τους και μια σχετική αυτονομία στην πολιτική τους εκπροσώπηση, αυτονομία που προϋποθέτει ο συγκεκριμένος τρόπος ρύθμισης και εκπροσώπησης (κορπορατισμός). Αυτό το πλαίσιο ρύθμισης έχει επιτυχία, γιατί καθώς στηρίζεται στη συναίνεση ανάμεσα στους εκπροσώπους των βιομηχάνων και τα εργατικά συνδικάτα, επιτρέπει διαφορές γύρω από εργασιακά ζητήματα (μισθοί, χρόνος και συνθήκες εργασίας, ασφάλιση κ.ο.κ.) να επιλύονται εκεί όπου αυτές αναδύονται, δηλαδή στο χώρο εργασίας και να μην μεταφέρονται εκτός χώρου εργασίας, όπου μπορεί να πολιτικοποιούνται, να κλιμακώνονται δηλαδή σε ταξικές συγκρούσεις. Η κατάσταση αυτή προσδιόριζε την έκταση και την ποιότητα ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα αλλά και την υπολειμатурία του, εφόσον προσδιορίσουμε το κράτος πρόνοιας σε συνάρτηση με τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας και το φορντισμό.

3. Διευρυμένη αναπαραγωγή και αναδιανεμητική λειτουργία

Γενικά θα μπορούσε να πει κανείς πως η εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής, καθώς και οι λειτουργίες που αυτή έρχεται να εκπληρώσει, εξαρτάται: α) από το χαρακτήρα και την ένταση των συγκρούσεων σε μια κοινωνία, β) το πολιτικό σύστημα και την πολιτική κουλτούρα που διαμορφώνουν αυτές οι συγκρούσεις, και γ) την ικανότητα του καπιταλιστικού κράτους να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές που εξασφαλίζουν μακροπρόθεσμα την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁵⁷. Οι παράγοντες αυτοί διαμορφώνουν ένα λειτουργικό πλαίσιο, το οποίο ανάλογα με την ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων, αντιθέσεων και την ένταση των κοινωνικών αγώνων, προσλαμβάνει τη μορφή μιας

αντίφασης που χαρακτηρίζει το κράτος πρόνοιας και τους θεσμούς του, προσδίδοντας στο κράτος, που γίνεται φορέας των τεχνικών συναίνεσης, το ρόλο και τις λειτουργίες ενός συλλογικού μεσολαβητή ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων⁵⁸. Ενώ οι θεσμοί κοινωνικής πολιτικής συνιστούν πρωτίστως μια ηγεμονική πρωτοβουλία της αστικής τάξης που αποσκοπεί στην ελεγχόμενη ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο σύστημα σχέσεων της αστικής-καπιταλιστικής κοινωνίας, εντούτοις οι θεσμοί αυτοί ικανοποιούν σ' ένα βαθμό και πάγια αιτήματα της εργατικής τάξης τόσο στον εργασιακό όσο και στον κοινωνικό-πολιτικό χώρο, προσφέροντας συνεπώς και μια καλύτερη θέση εκκίνησης. Δύσκολα όμως το κράτος πρόνοιας και τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν να εκληφθούν ως επέκταση και καθολικοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Η τάση προς την ισότητα των πολιτών δεν προκύπτει επισωρευτικά και ως προέκταση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά όπως έδειξε ο Μαρξ, εξαιτίας της φύσης της καπιταλιστικής σύμβασης εργασίας, η οποία προκάλεσε και το εύλογο ενδιαφέρον του κράτους (εγγύηση της ελευθερίας και της ασφάλειας του προσώπου, ασφάλεια ιδιοκτησίας). Επειδή αυτή προϋποθέτει τυπικά ελεύθερα άτομα ώστε να υπάρχει συνεχώς ένα απόθεμα διαθέσιμου εργατικού δυναμικού (εφεδρικός βιομηχανικός στρατός), το οποίο οι κεφαλαιοκράτες θα μπορούσαν να προσλαμβάνουν και να απολύουν ανάλογα με τη συγκυρία, αυτά θα έπρεπε να έχουν απελευθερωθεί από φεουδαρχικές σχέσεις υποταγής, όπως και από τις σχέσεις εξάρτησης της διευρυμένης οικογένειας. Ουσιαστικά όμως αυτή η "ελευθερία" ενισχύει την εξουσία των εργοδοτών επί των εργατών, γιατί τώρα οι "απελευθερωμένοι" και ακτήμονες χωρικοί γίνονται προλετάριοι που για να επιβιώσουν πρέπει να αποδεχτούν αναγκαστικά την εξαρτημένη εργασία⁵⁹. Εκτός αυτού, τα πολιτικά δικαιώματα δεν επεκτείνονται και στη σφαίρα παραγωγής, ενώ η κατοχύρωση και διεύρυνσή τους επιτεύχθηκε μόνο μετά από σκληρούς εργατικούς αγώνες. Η εργατική τάξη στην Αγγλία (το υψηλόμισθο τμήμα της) απέκτησε πολιτικά δικαιώματα, αναφέρει ο K. Polanyi, αφού πέρασε από τη μέγερη της "πεινασμένης δεκαετίας του 1840" και μετατράπηκε σε μια υποταγμένη γενιά⁶⁰. Όπως έδειξε μάλιστα ο ίδιος, η γενίκευση της ιδιότητας του πολίτη που προέκυψε από το χαρτιστικό κίνημα, απέκοψε τους εργάτες από την κοινωνική τους ταυτότητα, όπως αυτή προέκυπτε από τη θέση τους στην παραγωγή, για να τους αποκαταστήσει ως πολίτες στην αγορά εργασίας, δηλαδή

ως ιδιοκτήτες εργατικής δύναμης⁶¹. Τα οποιαδήποτε κοινωνικά δικαιώματα (ή και παροχές) προέκυπταν πλέον από την επίκληση της ιδιότητας του πολίτη αλλά και ως προσπάθεια της κοινωνίας να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης από την αγορά (αποεμπορευματοποίηση)⁶². Για το λόγο αυτό αναγνωρίζονται κοινωνικά δικαιώματα, με την έννοια ότι η προσφορά της εργατικής δύναμης μπορεί να γίνεται με όρους, ενώ η αναπαραγωγή της δεν αφήνεται στην αγορά αλλά στα αποεμπορευματοποιημένα δίκτυα του κράτους πρόνοιας. Μάλιστα στην περίπτωση της Ελλάδας, η κατοχύρωση των κοινωνικών και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων στο βαθμό που επιτεύχθηκε, αποτέλεσε διακύβευμα παρατεταμένων κοινωνικών αγώνων, όπου η αιματηρή κρατική καταστολή δεν αποτελούσε την εξαίρεση. Της ίδρυσης του ΙΚΑ προηγήθηκε ο Μάης του 1936 με τους νεκρούς εργάτες στη Θεσσαλονίκη. Το κράτος πρόνοιας καθώς και τα κοινωνικά δικαιώματα προκύπτουν μόνο περιορισμένα από την κεκτημένη πίεση και δυναμική για πολιτική ισονομία που προέρχεται από τη γενίκευση των πολιτικών δικαιωμάτων. Επειδή αυτά έχουν προκύψει μέσα από τους αγώνες του εργατικού κινήματος συνιστούν γι' αυτό και ένα κοινωνικό κεκτημένο αλλά και ένα διακύβευμα που θα πρέπει συνεχώς να προασπίζεται, όπως έδειξαν και οι τελευταίες κινητοποιήσεις για το Ασφαλιστικό στην Ελλάδα (Άνοιξη του 2001).

Επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που κατέστησε αναγκαία την εμπέδωση κοινωνικών δικαιωμάτων και του κράτους πρόνοιας, αφορά την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνιών. Η αναπαραγωγή στην καπιταλιστική κοινωνία σημαίνει εκτός της αναπαραγωγής των τάξεων στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου (οικονομικό) και αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας (πολιτικό). Καθώς μάλιστα στον καπιταλισμό αυτές οι δύο σφαίρες διαχωρίζονται σαφώς μεταξύ τους, αφού η απόσπαση της υπερεργασίας (υπεραξίας) δεν απαιτεί την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας, όπως συνέβαινε στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, και με δεδομένο ότι τα άτομα εντάσσονται στην κοινωνία όχι μόνο ως οικονομικές κατηγορίες (καπιταλιστές/εργαζόμενοι) αλλά μέσα από την πάλη των τάξεων και ως πολιτικές κατηγορίες (αστοί/προλετάριοι), η αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας προϋποθέτει τη "συναίνεση" του λαού⁶³, των μισθωτών (κράτος πρόνοιας) κ.ο.κ. Αλλιώς είναι αμφίβολο αν τα άτομα θα πειστούν να εγκαταλείψουν το χώρο που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη των εμπορευματικών σχέσεων (και αναπαράγεται η εργατική τους δύναμη)

για να εισέλθουν στο χώρο όπου κυριαρχούν οι εμπορευματικές σχέσεις (μισθωτή εργασία)⁶⁴. Βεβαίως η απώθηση και η υπόσκαψη αυταρκών συστημάτων παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης που αποτέλεσε, όπως είδαμε παραπάνω, κύριο μέλημα του κράτους, εξωθούσε τα άτομα προς το χώρο των εμπορευματικών σχέσεων και της εξαρτημένης εργασίας.

Από την άλλη, η παρέμβαση του κράτους στη σφαίρα της οικονομίας υπαγορεύτηκε από τις αδήριτες ανάγκες της πραγματικότητας, καθόσον έπρεπε να αποσοβηθούν οικονομικές κρίσεις που έθεται σε κίνδυνο τόσο τη βάση αυτής της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και την αναπαραγωγή της κοινωνίας ως σύστημα αστικών-καπιταλιστικών σχέσεων (Κεϋσιανισμός). Αυτή η ανάγκη νομιμοποίησε το κράτος ως πολιτικό υποκείμενο, πάνω και πέρα από τα παρτικουλαριστικά συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών, να λειτουργήσει και ως υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή ως ο “συλλογικός κεφαλαιοκράτης” που με στρατηγικά και σχεδιασμένα βήματα, αναθεωρώντας μάλιστα τις αρχές του φιλελεύθερου παραδείγματος για τη λειτουργία της αγοράς, θα διασφάλιζε τη διευρυμένη αναπαραγωγή. Περιττό να τονίσουμε πως αυτή η παρέμβαση υποσκάπτει εν τη γενέσει το περιεχόμενο της ίδιας της κοινωνικής πράξης που νομιμοποιεί τον καπιταλισμό ως σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας, καθώς η πλέον χαρακτηριστική του αρχή, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή της κοινωνίας είναι μια ιδιωτική υπόθεση, μια υπόθεση των ίδιων των μελών της, απεμπολείται.

Βεβαίως στην αναθεώρηση αυτή οδήγησαν τα ίδια τα αδιέξοδα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως εξωτερικεύτηκαν με τις κρίσεις υπερπαραγωγής και υποκατανάλωσης του οικονομικού κραχ του 1929. Εδώ φάνηκε επίσης και η ευελιξία του καπιταλισμού, κυρίως ως ιδεολογικού συστήματος. Μπροστά στον κίνδυνο κατάρρευσης της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και εν μέσω μιας γενικευμένης κοινωνικής κρίσης, τόσο οι ΗΠΑ με τη δημοκρατική παράδοση όσο και το Τρίτο Ράιχ με τις ολοκληρωτικές πολιτικές δομές, υιοθέτησαν “κολλεκτιβιστικά” στοιχεία μιας σχεδιαζόμενης οικονομίας (κοινωνικός προστατευτισμός)⁶⁵. Η ενεργοποίηση του κράτους στις ΗΠΑ αλλά και στην Εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία στη δημιουργία απασχόλησης (συγχώνευση του στρατιωτικού-εξοπλιστικού και βιομηχανικού συμπλέγματος, κατασκευή δημόσιων έργων κ.λπ.), επομένως και ζήτησης για εμπορεύματα, με ή χωρίς κοινωνική συναίνεση, βασίστηκαν εξολοκλήρου στην κεϋνσιανή φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία το κράτος αποτελεί

ένα υποκείμενο έξω από τη σφαίρα παραγωγής, το οποίο επιβάλλεται να παρεμβαίνει διορθωτικά στη σφαίρα της παραγωγής και της ζήτησης αγαθών. Το γεγονός αυτό επιφυλάσσει στο κράτος μια διαταξική, ουδέτερη κοινωνικά λειτουργία. Αποκομμένη η σφαίρα διανομής και κατανάλωσης από τη σφαίρα παραγωγής των αγαθών και από τις σχέσεις παραγωγής, φαντάζει τότε ως ανεξάρτητη σφαίρα και το κράτος ως μια αρχή που μπορεί να παρεμβαίνει στη σφαίρα διανομής χωρίς να είναι απαραίτητη και μια παρέμβαση στον τρόπο παραγωγής, συνεπώς και στις σχέσεις παραγωγής.

Η περίοδος αυτή, δηλαδή η περίοδος ανάπτυξης ενός κεϋνσιανού κράτους εκτυλίσσεται στην Ελλάδα με ασυνέχειες και αποσπασματικό τρόπο, που μόνο πολύ περιορισμένα και για τους λόγους που παραπάνω αναλύσαμε, θυμίζει τη μαζικότητα και την έκταση της παρέμβασης στις χώρες του "οργανωμένου καπιταλισμού". Η περίοδος αυτή ταυτίζεται με την οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '60 και συνδέεται άμεσα με τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς αλλά και την αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες, ζήτηση η οποία σε μεγάλο βαθμό τροφοδοτήθηκε από την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, τη σχετική κοινωνική κινητικότητα, και τα νέα μικροαστικά στρώματα που αυτή έφερε μαζί της⁶⁶.

Το κράτος, μέσα από την ενεργοποίησή του σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας, διαμόρφωσε τη βάση για την οικονομική ανάπτυξη των δεκαετιών του '60 και το '70, αλλά και ένα αποεμπορευματοποιημένο σύστημα παραγωγής αγαθών (δημόσιος τομέας) που επεκτεινόταν από την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος μέχρι την εκπαίδευση και την υγεία. Η κρατική παρέμβαση στον αγροτικό τομέα πολύ λίγο αποκλίνει από το κεϋνσιανό πρότυπο και περιελάμβανε μέχρι τη δεκαετία του 1970, — με την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ ακολουθήθηκε μια πολιτική επιλεκτικής απορρύθμισης— την ανάπτυξη της αναγκαίας υλικής και θεσμικής υποδομής, προμήθεια ή επιδότηση εισροών, γεωργικές εφαρμογές, κοινωνική ασφάλιση, και επιδοτούμενη γεωργική πίστη⁶⁷.

Στην προσπάθεια του κράτους, διακρίνει κανείς, τη στρατηγική του πρόθεση να αναλάβει και να οργανώσει τις κοινωνικές συνθήκες της διευρυμένης αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας. Πρωτίστως όμως, το κράτος στην Ελλάδα ενεργοποιείται μέσω των κοινωνικών επενδύσεων, οι οποίες εγγυώνται την καπιταλιστική συσσώρευση. Οι κοινωνικές επενδύσεις δε διαμορφώνουν όμως συνθήκες κοινωνικής κατανάλωσης που θα συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση του κόστους εργασίας. Όπως έχει υπογραμμιστεί

στη βιβλιογραφία, η κοινωνική κατανάλωση⁶⁸ συνδέεται με την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη μιας συναινετικής ή κορπορατιστικής κοινωνικής βάσης. Καθώς όμως το κράτος στην Ελλάδα κινείτο κυρίως στην κατεύθυνση διασφάλισης των μέσων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, διαδικασία που εκ των πραγμάτων αποκλείει κοινωνικές συναινέσεις, η διάθεση των κρατικών πόρων και των επενδύσεων γινόταν αυθαίρετα και χωρίς τον έλεγχο της κοινωνίας. Σ' αντίθεση με τον παραγωγικό τύπο κρατικής δράσης που συνδέεται με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (παραγωγικός τύπος) και προϋποθέτει τη συναίνεση της συνδικαλισμένης εργασίας, ο διανεμητικός τύπος κρατικής δράσης, προσανατολίζεται κυρίως στην εξατομικευμένη κατανάλωση (κοινωνικές παροχές, επιδόματα, συντάξεις κ.ο.κ.)⁶⁹. Ας έχουμε υπόψη πως κοινωνικές παροχές στην εξατομικευμένη τους μορφή και σε είδος (συσσίτια, σταφίδα, κρέας, λάδι κ.λπ.) αποτελούσαν συχνή και προσφιλή τακτική του ελληνικού κράτους ίσως και επειδή στην κοινωνία στην οποία οι μισθωτοί αντιπροσώπευαν ακόμη το 1987 μόλις το 53,8% του ενεργού πληθυσμού⁷⁰, δεν είχε επέλθει πλήρως η εμπορευματοποίηση της εργασίας και των προϊόντων της.

Η νέα σχέση αντιπροσώπευσης που διαμορφώνεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση (αγροτικά, μικροαστικά στρώματα, μισθωτοί) καθιστά, κυρίως στη δεκαετία του '80 απαραίτητη την εμπέδωση ενός πλέγματος σχέσεων, συνδυασμού προνοιακών μέτρων και λαϊκιστικών πρακτικών. Η διεύρυνση της διοικητικής-προνοιακής υποδομής για τη διαχείριση και παροχή από πλευράς του κράτους αγαθών και υπηρεσιών, διαμόρφωσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια συνείδηση κοινωνικής διοίκησης (Social Administration). Θεωρώντας δεδομένο το συναινετικό πλαίσιο, οι γραφειοκράτες που στελέχωσαν τη διοίκηση των νέων προνοιακών υπηρεσιών κινήθηκαν σε μια κατεύθυνση δημοσιοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων. Αναπτύσσοντας μια επιχειρηματολογία που βασιζόταν κυρίως στα εμπειρικά δεδομένα και στις αξίες της κοινωνικής ευημερίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης με έντονο το φιλανθρωπικό πνεύμα, νομιμοποιούσαν την παρέμβασή τους και διεύρυναν το επαγγελματικό τους πεδίο. Βεβαίως στη συνέχεια αυτό το αξιακό ηθικό πλαίσιο, διευρύνθηκε, υιοθετώντας από τη δεκαετία του '90 ως νομιμοποιούσα αξία, αυτήν της διαφορετικότητας, όπως προβαλλόταν πλέον από την πολιτισμική ανάγνωση της κοινωνίας και τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα κατά του κοινωνικού απο-

κλεισμού (ή κοινωνικής ενσωμάτωσης), όπου οι εσωτερικές σχέσεις αναπαραγωγής μιας πολιτισμικής ομάδας καθορίζονται πλέον από τις διοικητικές δομές των προνοιακών υπηρεσιών, είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα, για το πώς η πρόσληψη της κοινωνίας με πολιτισμικούς όρους, όπως υπαγορεύεται από το μεταμοντέρνο παράδειγμα, υποβοηθά το κράτος να διεισδύσει και να ελέγξει τους μικρόκοσμους ομάδων και μειονοτήτων, προσδένοντάς τες σε κατασκευασμένες πολιτισμικές ταυτότητες (τσιγγάνοι, πομάκοι κ.ά.)⁷¹.

Σε επίπεδο κοινωνίας είχε αναδυθεί κίονας από τη δεκαετία του '60 μια βιωματική δημοσιότητα, στις παρυφές της οποίας αναπτύσσεται το νεολαιίστικο κίνημα της δεκαετίας, καθώς και άλλες κινήσεις υποκειμενικοποίησης, κυρίως των νέων μικροαστικών στρωμάτων. Φορέας αυτών των διεργασιών που οδηγούν στη συγκρότηση μιας δημοσιότητας έξω από τις οικογενειοκρατικές λογικές, γίνεται το κράτος, καθώς στηρίζει και ενισχύει την κοινωνική κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται συλλογικά και προσλαμβάνουν τη μορφή των δημόσιων αγαθών (εκπαίδευση, υγεία, συγκοινωνία, κοινωνική ασφάλιση, πολιτιστικά πράγματα κ.λπ.)⁷². Θα λέγαμε πως την περίοδο αυτή ολοκληρώνεται η διαδικασία απόσπασης της ιδιωτικής σφαίρας, συνεπώς και της εργατικής δύναμης από οικογενειακά σχήματα και πρακτικές. Μάλιστα στη μορφή του πολιτικού ακτιβισμού της νεολαίας των δεκαετιών του '60 και του '70, η σχέση μεταξύ οικογένειας και ατόμου διαρρηγνύεται, γεγονός που διευρύνει την αυτονομία του ατόμου. Ωστόσο μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν αδύνατη χωρίς την ενεργοποίηση και υιοθέτηση νέων καταναλωτικών προτύπων και χωρίς την εμπέδωση ενός άλλου καταναλωτικού ήθους. Ο δυναμισμός που αυτή η διάρρηξη αποδέσμευσε, διοχετεύθηκε σε πεδία, που τουλάχιστον για τη δεκαετία του '60 συνιστούσαν θύλακες μιας αναδύμενης δημοσιότητας, η οποία λόγω των ανकुλώσεων και της ακαμψίας του πολιτικού συστήματος να αποδεχθεί και να ενσωματώσει μεταρρυθμιστικές κινήσεις, προσδιορίστηκε από την αρχή πολιτικά.

Η ενσωμάτωση αυτή έγινε στη δεκαετία του '80, όταν η ανάπτυξη μιας κοινωνικής διοίκησης στην Ελλάδα ανέκοψε μια διάδραση ανάμεσα στις νεολαιίστικες υποκουλτούρες με τα νέα κοινωνικά κινήματα αφαιρώντας, κυρίως μέσω της πρόσληψης κοινωνικών ακτιβιστών στις κρατικές υπηρεσίες για την πρόνοια και τον πολιτισμό, από τα δεύτερα τη δυναμική τους κοινωνική βάση αλλά και το απαραίτητο στελεχειακό δυναμικό. Η μη ανάδυση νέ-

ων δυναμικών κοινωνικών κινημάτων είχε ως συνέπεια μια υπολειπόμενη κριτική δημοσιότητα (Publicity)⁷³ με σχεδόν περιορισμένες ελεγκτικές λειτουργίες απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους και της μονοπολιτισμικά κοινωνικοποιημένης κοινής γνώμης.

Ωστόσο η λειτουργία μιας προνοιακής υποδομής συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη μια προνοιακής δημοσιότητας, όπου θα μπορούσαν να αρθρώνονται "ιδιωτικά" προβλήματα και ανάγκες ομάδων και ατόμων. Η "κοινωνικοποίηση" των δαπανών για την υγεία, την παιδεία, τον πολιτισμό, απέκοψε περισσότερο το άτομο από τις πρωταρχικές ομάδες (οικογένεια, σοϊ, γειτονιά κ.λπ.) αναδεικνύοντας εναλλακτικούς χώρους κοινωνικοποίησης του ατόμου (πανεπιστήμιο, πολιτιστικοί χώροι κ.ά.).

Παρόλο που το κράτος έχει αποκτήσει τον έλεγχο και τη διαχείριση της κοινωνικής αναπαραγωγής, εμφανίζεται απρόθυμο να αναλάβει το βάρος αυτής της αναπαραγωγής. Η απροθυμία αυτή οφείλεται στην περιορισμένη ανάπτυξη φορντικών συστημάτων παραγωγής καθώς και των φαινομένων που τα συνοδεύουν, όπως προλεταριοποίηση, συλλογική κατανάλωση κ.λπ. που καθιστούν το κράτος ενεργό υποκείμενο της διευρυμένης αναπαραγωγής. Σε τελική ανάλυση αυτοί είναι οι παράγοντες που στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες επέβαλαν τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας, συνεπώς και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Από την άλλη η ανεπάρκεια του κοινωνικού-πολεοδομικού προγραμματισμού εμπόδιζε το σχηματισμό δικτύων συλλογικής κατανάλωσης (κοινωνική ή εργατική κατοικία, ανάπτυξη και εξωραϊσμός αστικών χώρων). Παράλληλα η ανυπαρξία ρυθμίσεων χρήσεων γης (π.χ. η μη επέκταση του σχεδίου πόλεως, η καθυστερημένη διαμόρφωση βιομηχανικών ζωνών) αύξανε τα περιθώρια κέρδους χωρίς όμως το αγαθό της κατοικίας να γίνεται προσιτό στα λαϊκά στρώματα και φτηνότερο, καθώς εξαιτίας θεσμικών, ψυχολογικών και οικονομικών ακαμψιών η γη δε μετατράπηκε σε αγαθό "χρηματιστηριακού" τύπου (financial asset) για να προσελκύσει το βιομηχανικό και το πιστωτικό κεφάλαιο⁷⁴. Η ανεύρεση στέγης παρέμεινε πάντα μια ατομική και οικογενειακή υπόθεση που συχνά μάλιστα βασιζόταν και σε προκαπιταλιστικές πρακτικές, όπως είναι η προίκα. Η διαγενεακή υποστήριξη που χαρακτηρίζει την ελληνική οικογένεια έχει ως αποτέλεσμα το 34,9% των οικοπέδων να συνιστά οικογενειακή παροχή και το 41,7% των κατοικιών να δίνεται με τη μορφή προίκας⁷⁵.

Ουσιαστικά το κράτος ευνοούσε την ανάληψη της κοινωνικής αναπαραγωγής από το άτομο, την οικογένεια και τα πρωτογενή

δίκτυα ελέγχοντας και ρυθμίζοντας μέσω του κοινωνικό-νομικού πλαισίου το περιεχόμενο αυτής της αναπαραγωγής⁷⁶. Η αναπαραγωγή αυτή θα πρέπει να ιδωθεί πάντα σε σχέση με το μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων και την ανάγκη νομιμοποίησης της πολιτικής τάξης πραγμάτων⁷⁷. Σε συνάρτηση με τη διασφάλιση των μέσων αναπαραγωγής για το κεφάλαιο, το κράτος άφησε την οργάνωση της κατανάλωσης σε οικογενειοκρατικές στρατηγικές, οι οποίες αντιστοιχούσαν στον κατακερματισμένο παραγωγικό χώρο της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, των οικογενειακών επιχειρήσεων και των βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων περιορισμένης κλίμακας. Η ενθάρρυνση οικογενειακών πρακτικών κατανάλωσης από το κράτος, είχε σαν συνέπεια ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής αγροτικής παραγωγής (φυτικής και ζωϊκής) να προορίζεται για αυτοκατανάλωση ή για άτυπες ανταλλαγές και να παραμένει εκτός εμπορίου⁷⁸.

Όπως ήδη αναφέραμε, ένα εκτεταμένο σύστημα "συλλογικής κατανάλωσης" (αγαθά και υπηρεσίες που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη, όπως υγεία, εκπαίδευση, στέγαση, αναψυχή, μεταφορές κ.ά.)⁷⁹ προϋποθέτει ένα σύστημα αναγκών που ανταποκρίνεται σε συνθήκες προλεταριοποίησης του πληθυσμού. Ωστόσο ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η μορφή της εκβιομηχάνισης οδηγούσε στην ελληνική περίπτωση σε μια ημιπρολεταριοποίηση του πληθυσμού και σε πολλαπλές μορφές απασχόλησης (ημιαυτόνομη απασχόληση) γύρω από την εργασία⁸⁰ που ενδεχομένως να διαμορφώνουν και "αντιφατικές ταξικές θέσεις"⁸¹. Η ενίσχυση της (ημι)ιδιωτικής και αυτόνομης κατανάλωσης μέσα από άμεσες επενδύσεις, φορολογικά κίνητρα και προσλήψεις, υποκαθιστούσε τις κρατικές επενδύσεις σε τομείς κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης⁸².

Παρόλα αυτά η επέκταση της μισθωτής σχέσης, όπως είδαμε παραπάνω, υποχρεώνει τα πολιτικά κόμματα, ως σύνδεσμοι της κοινωνίας με το κράτος, να αναζητήσουν νομιμοποίηση (στη δεκαετία του '80) στα ευρύτερα στρώματα των μισθωτών, παράγοντας που ευνόησε την επέκταση και του κράτους πρόνοιας (προσλήψεις στο δημόσιο, συλλογικές συμβάσεις εργασίας, αυτόματη αναπροσαρμογή των μισθών/ΑΤΑ κ.λπ.). Η αύξηση των κοινωνικών επενδύσεων που χαρακτηρίζει την περίοδο μετά το 1974, τονώνει τη ζήτηση δημιουργώντας έμμεσα απασχόληση σύμφωνα με το κεϋνσιανό παράδειγμα. Για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία, ο πραγματικός μισθός αυξάνεται πιο γρήγορα από τη φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και οι εισοδηματικές ανισότητες

αμβλύνονται. Οι μεταβιβαστικές πληρωμές από 10,8% του εθνικού εισοδήματος το 1973 διπλασιάζονται σχεδόν για να φτάσουν το 1982 το 18,7%⁸³. Η δυναμική ανάπτυξη της αγοράς και της κατανάλωσης διαμορφώνει εκ των πραγμάτων τις βασικές κοινωνικό-οικονομικές προϋποθέσεις που θα επιβάλουν, μετά την πολιτική αλλαγή του 1974, την ενεργοποίηση του κράτους ως υποκειμένου κοινωνικής πολιτικής. Οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, θα ανέλθουν από 15-16% που ήταν το 1981, σε 26% το 1988, ενώ η συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων θα ανεβεί το 1985 στο 47,5% από το 42,5% που ήταν το 1980⁸⁴.

Ωστόσο η μικρή άνοδος των εισοδηματικών ανισοτήτων που παρατηρείται μετά την πολιτική λιτότητας (1986-1987) και την εγκατάλειψη της κεϋνσιανής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής⁸⁵ υποδεικνύει και την αντίφαση που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: η αυξανόμενη μισθωτοποίηση, — η οποία καθιστά την εμπέδωση ενός κράτους πρόνοιας σχεδόν αναγκαία —, συμβαδίζει με πολιτικές στήριξης της τάξης των αυτοαπασχολούμενων (αγροτικά, μικροαστικά στρώματα) και του βιομηχανικού τους χώρου όπου αναπαράγεται η εργατική δύναμη. Η νομιμοποίηση που αυτά τα στρώματα παρέχουν στο πολιτικό σύστημα μαζί με την απροθυμία του κράτους να αναλάβει πλήρως το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, εξηγούν αυτήν τη στήριξη.

Συμπέρασμα

Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις μορφές παρέμβασης του κράτους. Χαρακτηριστικό της πρώτης οργανωμένης παρέμβασης του κράτους είναι η προσπάθεια απώθησης παρωχημένων πολιτισμικών πρακτικών και έξεων που αντιστοιχούσαν σ' ένα κοινοτικό ισοδύναμο και η κοινωνικοποίηση του ατόμου στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων που ο νέος καταμερισμός εργασίας, όπως οργανωνόταν στη μορφή του εθνικού κράτους, έφερνε μαζί του. Η υπόσκαψη των αυτοπαραγωγικών συστημάτων και η ανάληψη από το κράτος της διαχείρισης της εργατικής δύναμης, αναδεικνύει το κράτος σε υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής. Καθώς όμως η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα εμφανίζεται περισσότερο ως οικονομική μεγέ-

θυνοση, η μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας, όπως γίνεται στα πλαίσια του κράτους πρόνοιας, κρίνεται ασύμφορη. Το κόστος της εργασίας δεν κοινωνικοποιείται, παρόλο που το κράτος ελέγχει την αναπαραγωγή της. Σ' αυτό το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο το κράτος ενδιαφέρεται πρωτίστως για έργα υποδομής που θα διασφαλίσουν στο κεφάλαιο τα μέσα για την καπιταλιστική συσσώρευση. Στη περίπτωση μιας δυναμικής εκβιομηχάνισης (προλεταριοποίηση του πληθυσμού) το κράτος θα καλείτο μέσω των κοινωνικών επενδύσεων να αναλάβει μέρος του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (κοινωνικός μισθός), αναπτύσσοντας τη συλλογική κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών.

Σημειώσεις

1. Βλ. Μοσχονάς, Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, Αθήνα 1986, σ. 281.
2. Με βάση τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1998 το 32,4% του εργατικού δυναμικού της χώρας ήταν αυτοαπασχολούμενοι. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι αγρότες. Εφημερίδα *Καθημερινή* 12-2-2001. Βλ. και Τερλεξής, Π. "Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 24, 1998, σ. 14.
3. Μουζέλης, Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υποανάπτυξης*, Αθήνα 1978, σ. 49. Η ευνοϊκή συγκυρία της περιόδου 1832-1871 για τα αγροτικά προϊόντα φαίνεται ότι στάθηκε τροχοπέδη στην εκβιομηχάνιση της χώρας, καθώς δέσμευε ολόκληρο σχεδόν το εργατικό δυναμικό στον αγροτικό χώρο στερώντας από τη βιομηχανία την αναγκαία εργατική (και φυσικά φθηνή) δύναμη. Παναγιωτόπουλος 1980, σ. 224 κ.ε.
4. Σακελλαρόπουλος, Θ., *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1991, σ. 52.
5. Ρηγίνος, Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα (1909-1936). Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σ. 141.
6. Βλ. Hobsbawm, E.-J., *Industrie und Empire. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750*, Frankfurt 1968, τόμος II, σ. 43.
7. Βλ. Offe, C., *Κοινωνία της εργασίας*; Αθήνα 1993, σ. 39 κ.ε.
8. Βλ. Τσοτσόρος, Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 1993, τόμος I, σ. 129.
9. Για την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων στην περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Ρηγίνος όπ.παρ., σσ. 223-231.
10. Βλ. Marini, R.-M. "Dialektik der Abhängigkeit", στο D. Senghaas (επιμ.), *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*, Frankfurt 1974, σ. 125.

11. Lipietz, A., *Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού*, Αθήνα 1990, σ. 196.
12. Βλ. γι' αυτές τις έννοιες Tilly, L.- Scott, J., *Women, Work and Family*, New York 1978.
13. Βερναρδάκης, Ν., *Το Τραίνο της Ανάπτυξης και η Ελλάδα του Πέμπτου Κοινοβουλίου*, Αθήνα 1988, σ. 46.
14. Παναγιωτόπουλος, Β. "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871", στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 226 και σ. 229.
15. Το 1938 –όταν η κυβέρνηση Μεταξά διέγραψε τα αγροτικά χρέη– 83% των αγροτικών νοικοκυριών ήταν καταχρεωμένα στην Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (ΑΤΕ). Βλ. Βεργόπουλος, Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978, σ. 185.
16. Μηλιός, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα 2000, σ. 201.
17. Βλ. Friedmann, H. "Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations", *The Journal of Peasant Studies*, τεύχος 2, 1980, σ. 154 κ.ε.
18. Λιάκος, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 560.
19. Βλ. Kasimis, C. -Papadopoulos, A. "Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature", *Sociologia Ruralis*, τεύχος 2, 1997.
20. Βλ. και Τσουκαλάς, Κ. "Μονοσήμαντες τάξεις και 'πολυσθενή' υποκείμενα", *Αντί*, τεύχος 267, 1982.
21. Βαλλερστάιν, Ι. "Ο Μάρξ και η ιστορία: η πόλωση", στο Μπαλιμπάρ, Ε./ Βαλλερστάιν, Ι., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σ. 198 κ.ε.
22. Σεφέρης, Κ., *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1976, σ. 44.
23. Οι εισοδηματικές ανισότητες από το 1974 μέχρι και το 1988 όταν παρουσιάζεται μια μικρή άνοδος εμφανίζουν μια φθίνουσα πορεία. Βλ. Μπαλούρδος, Δ. "Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός: θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 83, 1991.
24. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι πως τη μεγάλη πλειοψηφία των ληστών αποτελούσαν ποιμένες (36%) και γεωργοί (34,7%), οι οποίοι μαζί με τους τεχνίτες (20%) και τους στρατιωτικούς (9%) αποτελούσαν το 99,7% του συνόλου. Κολιόπουλος, Ι., *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Αθήνα 1994, σ. 220.
25. Κολιόπουλος *όπ. παρ.*, σ. 219 κ.ε.
26. Βλ. Buerseil, G./ Gordon, G./Miller, P., *The Foucault Effekt. Studies in Governmentality*, London 1991.

27. Pinol, J.-L., *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000, σ. 78.
28. Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, σ. 25 κ.ε.
29. Elias, N., *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Wandlungen der Gesellschaft. (Entwurf einer Theorie der Sozialisation)*, Frankfurt 1992, τόμος II.
30. Γενικά επ' αυτού Wach, H.-M. "Civil society, moral identity and the liberal sphere: Manchester and Boston 1810-40" *Social History*, τεύχος 21, 1996, σ. 284.
31. Η συνειδητοποίηση του σώματος από το νήπιο σε σχέση με το περιβάλλον και η απόκτηση της αίσθησης του χώρου καθώς και η αναπαραγωγή στάσεων και πράξεων του σώματος με ή χωρίς την αναπαραγωγή προτύπου είναι μέσα στους στόχους του αναλυτικού προγράμματος του Νηπιαγωγείου. Βλ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: *Σχέδιο Νέου Αναλυτικού Προγράμματος για το Νηπιαγωγείο*, Αθήνα χ.χ., σ. 5.
32. Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα., σ. 47.
33. Bourdieu, P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977, σ. 89.
34. Βλ. Williams, R., *Marxism and Literature*, Oxford 1977.
35. Βλ. K.-H. Metz, *Industrialisierung und Sozialpolitik. Das Problem der Sozialen Sicherheit in Großbritannien 1759-1911*, Göttingen -Zürich, σ. 36 κ.εξ. Βλ. επίσης Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995.
36. Βλ. Guldemann, T. "Die Entwicklung der Sozialpolitik in England, Frankreich und Schweden bis 1930", στο Max-Planck-Institut (εκδ.), *Zur Erforschung der wissenschaftlich-technischen Welt. Starnberger Studien 2: Sozialpolitik als Sozialkontrolle*, Frankfurt 1978 (διεύθυνση J. Habermas), σ. 61.
37. Γράβαρης, Δ. "Στοιχεία για μια κριτική θεωρία της κοινωνικής πολιτικής", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 54. Η ανάδυση αυτού του θεσμικού προτύπου (αγορά), δηλαδή του διαχωρισμού της κοινωνίας στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων, σημαίνει σύμφωνα με τον Κ. Polanyi την ένταξη της γης, της εργασίας και του χρήματος στο μηχανισμό της αγοράς. Αλλά εργασία και γη δεν είναι άλλο από τους ανθρώπους που απαρτίζουν κάθε κοινωνία και η συμπερίληψή τους στο μηχανισμό της αγοράς σημαίνει την καθυστάση της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς. Polanyi, K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Αθήνα 2001, σ. 72.
38. Χριστοφίλοπούλου, Π. "Δημόσια πολιτική, διοικητική οργάνωση και μέσα συλλογικής κατανάλωσης: μια πρώτη προσέγγιση", στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 154.

39. Βλ. Γεωργιάδου, Β., *Νέα ένδεια και αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Αθήνα 1992.
40. Βλ. Procacci, C. "Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα", στο Merrien, F.-X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθές και σήμερα*, Αθήνα 1996, σ. 51. Επίσης Ο' Connor, J., *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Αθήνα 1977, σ. 50. Για την ελληνική περίπτωση βλ. Λιάκος 1993, σ. 436.
41. Στίνας, Α., *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1985, σ. 136.
42. Bohle, F./Sauer, D. "Intersivierung der Arbeit und staatliche Sozialpolitik", *Leviathan*, τεύχος 1, 1975, σ. 64.
43. Βλ. και Ritter, G.-A., *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im Internationalen Vergleich*, Munchen 1989.
44. Λιάκος όπ. παρ., σ. 436.
45. Βλ. Mauger, G. "Η κατηγορία της νεότητας: προσπάθειες δόμησης κοινωνιολογικών αντικειμένων", στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (έκδ.), *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1986, τόμος Α', σ. 142.
46. Τάσος, Ν. "Η χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους", στο Γετίμης, Π./ Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 127.
47. Βλ. Polanyi, K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Σκόπελος 2001, όπ. παρ., σ. 74.
48. Λιάκος όπ. παρ., σ. 568 κ.ε
49. Βλ. Gough, I., *The Political Economy of the Welfare State*, Λονδίνο 1979.
50. Αλεξίου, Θ. "Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο", *Τα Ιστορικά*, τεύχος 21, 1994.
51. Δουκάκης, Ντ.-Λ., *Εργασιακές σχέσεις. Οικονομία και θεσμοί*, Αθήνα 1988, σ. 39.
52. Στην αποκοπή των εργατικών και πληβειακών στρωμάτων από το Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚΕ) αποσκοπούσε επίσης και ο τρόπος διευθέτησης του στεγαστικού προβλήματος των προσφύγων στη δεκαετία του '20. Η εκχώρηση γής ή δανείων στους πρόσφυγες για την αυτόνομη ανέγερση κατοικιών διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για την αυτοστέγαση στην περιφέρεια της Αθήνας. Η εξάπλωση της αυτοστέγασης που τελικά προκρίθηκε, πέρα από τους οικονομικούς λόγους συγκρότησε και το βασικό άξονα αναστολής των διαδικασιών προλεταριοποίησης. Αντιπολιτικά λειτούργησε και η επιδότηση των διαδικασιών που αφορούν την κοινωνική εξέλιξη ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στη μετεμφυλιακή περίοδο κυρίως μέσω της διόγκωσης της δημόσιας απασχόλησης. Βλ. και Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. «Συλλογική κατανάλωση: σύγχρονες εξελίξεις και επιπτώσεις στον αστικό χώρο», στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 132.
53. Βλ. Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι ε-*

παγγελματικές ενώσεις στη σημερινή Ελλάδα, Αθήνα 1988, σ. 21.

54. Βλ. Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα 1987.

55. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ. "Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 461 και σ. 463.

56. Ιωάννου, Χ. "Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 73, 1989, σ. 85.

57. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ., *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1992, σ. 40.

58. Holloways, J./Picciotto, S. "Capital, crisis and the state", *Capital and Class*, τεύχος 2, 1977, σ. 355 κ.ε.

59. Giddens, A., Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Αθήνα 1993, σ. 79 κ.ε.

60. Polanyi ό. παρ., σ. 216.

61. Ψυχοπαίδης, Κ., *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Αθήνα 1999, σ. 520.

62. Με βάση το βαθμό αποεμπορευματοποίησης ο G. Esping-Anderson μοντελοποιεί τα κράτη πρόνοιας. Esping-Andersen, G., *Tree Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990.

63. Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα 1985, τόμος α', σ. 170.

64. Χλέτσος, Μ. "Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στη σημερινή Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 79, 1990, σ. 151.

65. Βλ. Polanyi ό. παρ., σ. 210 και σ. 219.

66. Βλ. και Λεοντίδου, Λ. "Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 60, 1986, σ. 100 κ.ε.

67. Λιοδάκης, Γ. "Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μια κριτική του νέο-λαϊκισμού", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 29, 2000, σ. 72.

68. Στην κοινωνική κατανάλωση μπορούν να ενταχθούν σύμφωνα με τον Ο' Κορνο ό.π. παρ., σ. 134 αγαθά και υπηρεσίες που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη (υγεία, εκπαίδευση, στέγαση, αναψυχή, μεταφορές κ.ά.), καθώς και η κοινωνική ασφάλιση κατά της οικονομικής αβεβαιότητας (ασφάλιση ανεργίας, ασθένειας, γήρατος κ.ο.κ.).

69. Στο ίδιο, σ. 134.

70. Πετρινώτη, Ξ. "Κράτος, εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική: σε αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 159.

71. Βλ. και Σ. Τρουμπέπη, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα 2000.

72. Βλ. και Ι. Σαγιάς Μ. Σπουρδαλάκης, "Συλλογική κατανάλωση: διεθνής

εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες”, στο Π. Γετίμης Δ. Γράβαρη (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 416.

73. Για τις λειτουργίες της δημοσιότητας και της κοινής γνώμης μέσα από μια κοινωνικό-ιστορική προσέγγιση βλ. J. Habermas, *Αλλαγή της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, Αθήνα 1997, σ. 157 και σ. 325 κ.εξ.

74. Κεραμίδου, Ι. “Μισθοί, παραγωγικότητα και εισοδηματικές ανισότητες στη μεταπολεμική Ελλάδα”, σ. 299

75. Μαλούτας, Θ., *Αθήνα-Κατοικία-Οικογένεια*, Αθήνα 1990, σ. 166.

76. Αυτά τα χαρακτηριστικά μαζί με το συντεχνιακό χαρακτήρα των φορέων κοινωνικής προστασίας και το συνταξιοδοτικό συνιστούν και τα βασικά χαρακτηριστικά του νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου κράτους πρόνοιας. Ferrera, M. “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, τεύχος 6, 1996.

77. Χλέτσος ό. παρ., σ. 155.

78. Δαμιανάκος, Σ. “Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας”, στο Κασίμης, Χ./Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 75.

79. Ο' Κορρο ό. παρ., σ. 134,

80. Λεοντίδου ό. παρ., σ. 134.

81. Βλ. Wright E.-O., *Class, Crisis and the State*, London 1978.

82. Σαγιάς, Ι./Σπουρδαλάκης, Μ. “Συλλογική κατανάλωση, κράτος, κοινωνική αναπαραγωγή”, στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 46.

83. Κεραμίδου ό. παρ., σ. 299

84. Σακελλαρόπουλος, Θ. “Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα. Μια ιστορική τυπολογία”, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993 (Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, ειδική έκδοση 2, 1993), σ. 239.

85. Κεραμίδου ό. παρ., σ. 299.

